

bijbelvertalingen stelt Paul Arblaster zich de stad Antwerpen voor als een van stoplichten voorziene rotonde. Het religieuze verkeer werd voorzichtig gescheiden gehouden, zodat er van 'intertraffic' (een term die in de bundel herhaaldelijk voorkomt) hoegenaamd geen sprake was. De diverse bijbelvertalingen vonden simpelweg aftrek bij heel diverse groepen. Of om een ander beeld van Arblaster te gebruiken: de weg van de religieuze hervorming mondde uit in een 'three-way junction', drie wegen die elk in een andere richting leidden. Men vraagt zich onwillekeurig af, of de metafoer van het kruispunt niet vooral samenhangt met een geïdealiseerd beeld van de vroegmoderne Nederlanden als een open en toegankelijke ontmoetingsplaats van verdraagzame en rationele gelovigen. Als dat zo is, verbaast het niet dat de diverse auteurs er slecht mee overweg kunnen.

Hoewel het Engels niet in alle stukken even vlekkeloos is en een relatief groot aantal bijdragen overduidelijk een gelegenheidskarakter heeft, bevat de bundel enkele hele fraaie bijdragen. Ik kan er hier slechts twee uitlichten. De eerste is die van Jason Harris over de religieuze opvattingen van de geleerde cartograaf Abraham Ortelius. Met name in methodologisch opzicht is dit artikel een huzarenstukje. Door de briefwisseling van Ortelius met grote nauwkeurigheid en een flinke dosis gezond verstand aan een voorzichtige analyse te onderwerpen, maakt Harris duidelijk dat Ortelius niet zomaar gerekend kan worden tot de meer esoterische religieuze groeperingen die in de geschiedschrijving altijd onevenredig veel aandacht hebben gekregen. Het artikel kan elke liefhebber van de intellectuele geschiedenis van harte worden aanbevolen. Het tweede artikel is dat van P. J. Schuffel. Haar kraakheldere analyse van de verhouding tussen homiletiek en retoriek laat zien hoe de achttiende-eeuwse theoloog Franciscus Fabricius erin slaagde de theologische traditie grondig te herinterpreteren. Daarbij speelde hij de Heilige Geest als bron van welsprekendheid uit tegen de klassieke retorica van Quintilianus. De bijdrage van Schuffel is zo rijk en leerzaam omdat zij teruggrijpt op de zestiende-eeuwse en zelfs vroeg-christelijke wortels van deze tegenstelling tussen sacrale en profane wetenschap.

Over kruispunten handelen de twee uitgelichte artikelen niet. Wel geven zij aan wat geïnteresseerden in de religiegeschiedenis van deze bundel kunnen verwachten: geen dieper inzicht in de Nederlanden als een *crossroads*, wel een keur aan artikelen van wisselende kwaliteit, waaronder enkele duidelijke uitschieters.

Joris van Eijnatten

H. P. M. van de Venne, *Cornelius Schonaeus Goudanus (1540-1611)*, II, *De vriendenkring. Gedichten aan en van zijn vrienden* (Haerlem reeks XV-ii; Voorthuizen: Florivallis, 2002, 534 blz., ISBN 90 75540 18 3). *Idem, Bibliographia Schonaeana (1569-1964). A bibliography of the printed works of Cornelius Schonaeus Goudanus* (Haerlem reeks XV-iii; Amersfoort: Florivallis, 2003, 465 blz., ISBN 90 75540 23 8).

Van de Vennes uitvoerige biografie van Schonaeus verscheen in 2001 en is reeds besproken in dit tijdschrift (jaargang CXIX (2004) 229-231). Nu een korte bespreking van de twee daarna verschenen kloeke delen van de Schonaeustrits. Hiermee zijn leven, relaties en werk van de christelijke Terentius wel zeer uitvoerig belicht en vastgelegd. Het is maar enkelen van onze grote humanisten uit het verleden gegeven zo grondig bestudeerd en beschreven te zijn.

Het boek over de vriendenkring behandelt 38 vrienden en kennissen van Schonaeus, tijdgenoten met wie de humanist door een literaire band verbonden is geweest en die terug te vinden zijn in 79 gedichten van Schonaeus of aan hem gerichte *poemata*. Zo passeren bekende humanisten

als Hadrianus Junius, Theodorus Schrevelius en Petrus Scriverius de revue, maar ook mannen — vrouwen komen in de lijst niet voor — die aanzienlijk minder bekend zijn geworden. Van ieder van hen wordt eerst een biografische schets gegeven, waarin vooral wordt gewezen op de relatie met Schonaeus. Dan volgen de gedichten waarin die relatie wordt bezongen, met bij ieder gedicht een kritisch apparaat en een soms zeer uitgebreid commentaar, dat niet alleen de tekst toelicht, maar ook vaak veel historische bijzonderheden van allerlei aard bevat.

Het is boeiend om te zien hoe op deze wijze een heel netwerk van vrienden en kennissen van een geleerde humanist uit een ver verleden opnieuw tot leven wordt gewekt. Ook werpt deze studie weer veel nieuw licht op leven en werk van Schonaeus. De wijze waarop de geciteerde gedichten worden behandeld, laat zien hoe destijds de *imitatio* van de dichtkunst der klassieken in praktijk werd gebracht. Zo is dit boek weer een waardevolle bijdrage voor onze nog vaak lacuneuze kennis van het vroege humanisme in onze streken.

Juist een boek als dit, waarin zo overvloedig allerlei informatie ligt opgeslagen, heeft ook een functie als naslagwerk, en dat stelt bijzondere eisen aan de registers. Dat zijn er in dit geval niet minder dan acht, en die geven de gedichten, de beginregels daarvan en de gebruikte metra, eigennamen en gezegden in de *poemata*, de vele illustraties en de aangehaalde literatuur. Het grote afsluitende register van personen, plaatsen en bepaalde zaken verwijst naar hoofdtekst en voetnoten, maar zelden naar het commentaar op de *poemata*, en helemaal niet naar de soms interessante informatie bij de illustraties en de slotbeschouwing waarin nu juist de vele behandelde persoonlijkheden hun plaats in Schonaeus' vriendenkring krijgen toegewezen. Waarom toch niet een algemeen register waarin alle genoemde informatie snel en direct kan worden gevonden?

Van de Vennes Schonaeus-bibliografie is een schot in de roos. Van een honderdtal bekende en bewaarde edities van het werk van de 'Christelijke Terentius' geeft hij alle bibliografische informatie, gevolgd door interessante noten over de editie en de bibliotheken waar die uitgave nog te vinden is. De lijst vindplaatsen voorin het boek telt 306 bibliotheken! Ook deze bibliografie is royaal verlucht. Van elke besproken uitgave is een facsimile van het titelblad opgenomen en vaak ook van pagina's, drukkersmerken of afbeeldingen uit een boek.

Op de bibliografie volgen twee appendices. De eerste geeft bijdragen en gedichten van Schonaeus in werk van anderen, de tweede vertalingen en bewerkingen van toneelstukken van Schonaeus. Deze prachtige bibliografie wordt afgesloten door diverse indices. De eerste is een algemene index van persoonsnamen, die verwijst naar de nummers van de besproken uitgaven. Dan volgen er acht registers van geografische namen, van drukkers, uitgevers en boekhandelaars, van plaatsen waar werk van Schonaeus werd gedrukt en/of uitgegeven, van titels, van vertaald werk en vertalers, van lofdichten en opdrachtbrieven, en van de gebruikte literatuur.

Al in 1977 begon Van de Venne zijn speurtocht naar leven en werk van zijn humanist. Het was de Leuvense hoogleraar Jozef IJsewijn die hem daarbij inspirerend begeleidde. Tussen 1983 en 1986 verscheen dan ook de eerste bibliografie van Schonaeus' werk in de 'Humanistica Lovaniensa.' En nu, na een kwarteeuw speuren en zwoegen, ligt er dan het fraaie eindresultaat: een biografie, een bibliografie en een boek over de vriendenkring van de humanistische schoolrector en toneelschrijver. Als je die boeken openslaat, kom je verrassende ontdekkingen tegen, maar vaak verzucht je ook wel 'Waarom zoveel en ook dat nog allemaal?' Maar als je de boeken dichtslaat, is toch wel je laatste verzuchting: 'Hadden we maar van al onze grote humanisten zo'n machtig mooie trilogie!'

W. J. H. M. van de Pas, *'Tussen centraal en lokaal gezag'. Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode. Opstellen van Wil van de Pas (†)*, H. de Schepper, e. a., ed. (Werken uitgegeven door Gelre LVIII; Hilversum: Verloren, 2004, 208 blz., ISBN 90 6550 831 7).

In 2001 overleed drs. Wil van de Pas geheel onverwacht aan de gevolgen van een hartstilstand op nog geen veertigjarige leeftijd. De jonge historicus had in de voorgaande jaren een grote belangstelling ontwikkeld voor de Gelderse geschiedenis. Dit manifesteerde zich met name in het werken aan een proefschrift over de Rekenkamer te Arnhem en het domeinbeheer in Gelderland tussen circa 1543 en 1600 en in het aanvaarden van het eindredacteurschap van de *Bijdragen en mededelingen van de vereniging Gelre*, het historisch jaarboek van en voor Gelderland. Als gevolg van zijn overlijden bleef het proefschrift onvoltooid, maar Van de Pas had bij leven al tal van artikelen en bijdragen geschreven over de Gelderse institutionele geschiedenis in genoemde periode. Vier vrienden en collega's — prof. dr. H. de Schepper, prof. dr. F. Keverling Buisman, drs. B. Thissen en drs. T. Maas — besloten een aantal van zijn belangrijkste publicaties in de hier te bespreken bundel uit te geven ter nagedachtenis aan de betreurde onderzoeker.

De bundel bestaat uit acht artikelen die in de periode 1992-1999 zijn verschenen, voorafgegaan door een In memoriam en afgesloten door een bibliografie van de auteur, een lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur en een register op persoons- en plaatsnamen. De artikelen laten goed zien dat Van de Pas een diepgaande kennis had opgebouwd van het personeelsbestand en de werking van de Rekenkamers in Gelre en Holland. Zijn grote verdienste was dat hij voor het eerst archiefmateriaal uit het ARA Brussel gebruikte voor de behandeling van de Habsburgse overheersing van Gelre tussen 1543 en 1581. Deze periode is tot nog toe eigenlijk alleen behandeld in A. Zijp, *De strijd tussen de Staten van Gelre en het Hof 1543-1566* (Arnhem, 1913) en in de bekende *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen, 1975). Het eerste werk is zoals Van de Pas terecht opmerkt qua benadering, toon en brongebruik sterk verouderd, terwijl het tweede vooral de algemene politieke geschiedenis belicht en niet de gewestelijke instellingen. Uiteraard bevatten de inventarissen van de Rekenkamer en het Hof van Gelre veel institutionele gegevens, maar die werden tot dusverre nooit uitgebreid aan politieke verwickelingen gerelateerd.

Het is derhalve goed dat de redacteuren deze publicaties hebben gebundeld, temeer daar sommige lastig te verkrijgen waren. De gebruiker moet wel bedacht zijn op enige beperkingen. De artikelen zijn niet in de volgorde van hun verschijnen afgedrukt en de noten verwijzen steeds naar de pagina's van de oorspronkelijke uitgaven, ook als het artikel in deze bundel staat. Diverse artikelen zijn hoofdzakelijk overzichten van de geschiedenis van de Rekenkamer van Gelre, haar werking en territoria, alsmede een opsomming van de archieven, waar de relevante archivalia terecht zijn gekomen. Er zijn veel overlappingsen in de beschrijving van (onder meer) het ontstaan van de Rekenkamer. Ook is het onvermijdelijk dat de oudste artikelen later verworven documenten en inzichten missen. Om een voorbeeld te geven: Van de Pas zal het belangrijke advies van de Gelderse kanselier Adriaan Nicolai uit 1557 pas in een latere fase van zijn onderzoek hebben ontdekt, want het komt enkel voor in het laatst geschreven artikel uit 1999.

Men kan zich afvragen of een andere opzet van de bundel de gebruikerswaarde niet had kunnen vergroten. Het was mijns inziens beter geweest als eenduidig was gekozen voor Gelderland en het artikel over de Rekenkamer van Holland niet was opgenomen. Dit artikel had bijvoorbeeld ingevuld kunnen worden voor een aanstellingsakte van een stadhouder, het